

ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ ВІДНОСИН КРАЇН НСЄ З РОСІЄЮ У ХХІ СТОЛІТТІ

Анотація. У статті розглядаються теоретичні та прикладні аспекти новітньої політики країн НСЄ та Росії щодо економіки як ефективного інструменту зовнішньої політики держав. Водночас відмічається, що поява в РФ ідеї енергетичної держави, яка спирається на національні інтереси, стала заключним етапом у розпаді радянської імперії. Підвищуючи ціну на газ, накладаючи експортні мита на поставки російської нафти, обмежуючи безмитне ввезення товарів у Росію, росіяни завершили еру відносин «братніх» держав.

Ключові слова: зовнішня політика, економіка, країни НСЄ, Росія.

Annotation. The article examines theoretical and applied aspects of the contemporary policy of the NEE and Russia regarding the economy as an effective instrument of foreign policy of the states. At the same time, the emergence of the idea of an energy state emerging from national interests has become the final stage in the collapse of the Soviet empire. Raising the price of gas, imposing export duties on deliveries of Russian oil, limiting the duty-free import of goods to Russia, the Russians completed the era of relations “fraternal” states.

Key words: foreign policy, economy, the NEE countries, Russia.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и прикладные аспекты новейшей политики стран НВЕ и России относительно экономики как действенного инструмента внешней политики государств. В то же время появление идеи энергетической державы, исходящего из национальных

* аспірантка кафедри міжнародних відносин Факультету міжнародних відносин, політології та соціології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

интересов, стало заключительным этапом в распаде советской империи. Повышая цену на газ, накладывая экспортные пошлины на поставки российской нефти, ограничивая беспошлинный ввоз товаров в Россию, россияне завершили эру отношений «братских» стран.

Ключевые слова: *внешняя политика, экономика, страны НВБ, Россия.*

Постановка проблеми. На відміну від інших радянських республік, країни НСЄ неохоче сприйняли розпад СРСР. Це головним чином було пов'язано із економічною неготовністю країн до існування у незалежному режимі. Розпад СРСР спричинив негативний вплив на економіку. В кінці 1980-х рр. приблизно 80% (Україна) та 90% (Молдова) експорту та імпорту приходилося на республіки СРСР. Хаос, який виник в результаті розпаду координаційних центрів в Москві (та спільної валюти), цінова лібералізація та подальший грошовий тиск, ініційований Росією у січні 1992 р. – все це вплинуло на економічні наслідки. В зв'язку з цим країна також зіткнулась з проблемами ресурсів, які виникли через швидкий ріст цін, що були попередньо змінені, особливо через енергетичні ресурси, імпортовані з Росії. Як результат, ВВП України та Молдови зменшився майже вдвічі в 1991-1995 рр. [1, с. 129]. В Україні зразку 2004 р. – найбільшій країні Європи за територією з населенням близько 50 мільйонів осіб – розмір у економічному сенсі дорівнював лише 300 € (менше ніж 3% розширеного ЄС) [1, с. 131]. Реальний ВВП на душу населення у Білорусі та Україні складав половину ВВП нових членів та лише третину рівня ЄС. Молдова продовжувала залишатися в зоні російського впливу, а після революцій в Грузії і Україні Кремль ще більш скрупульозно ставиться до збереження та закріплення свого впливу на даних територіях. Для України критичним у відносинах з РФ став 2004 рік. Перемога помаранчевих сил розглядалася Москвою як величезна поразка своєї зовнішньої політики. Для Молдови критичним став 2005 рік. Підписання Молдовою Плану дій з ЄС у російських політичних колах сприйняли як безпосередню загрозу. Під час зустрічі міністрів закордонних справ СНД у 2005 р. у Москві [2], міністр закордонних справ

РФ Сергій Лавров попередив, що країни, які обрали прозахідну орієнтацію повинні заплатити ціну. Ціна вилася в ряд газових і торгових санкцій, отже, енергетика з цього моменту стала одним з важливих інструментів зовнішньої політики Росії й, відповідно, держав НСЄ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова тема щодо відносин Росії з країнами НСЄ знайшла відображення у теоретичних та прикладних дослідженнях перш за все зарубіжних фахівців, таких як Ж. Манготт, В. Астров, Р. Гуц, Т. Кузьо, Е. Ковалова, Е. Коростельова, М. Емерсон, Р. Лінднер. На думку Жерара Манготта, країни НСЄ (Білорусь, Молдова, Україна) становлять регіон не самі по собі, але як частина геополітичного залучення інших націй у далекому й близькому зарубіжжі: Росії, США і ЄС. «У НСЄ немає чіткої структури; регіон не існує сам по собі. Нова Східна Європа створена зовнішніми гравцями, які переслідують стратегічні й геополітичні інтереси» [3, с. 272]. Країни НСЄ є частиною ширшого регіону, що граничить із ЄС на Сході. «Росія є частиною його, хоча й неохоче, оскільки прагне, щоб її вважали за окрему й унікальну силу в пострадянському регіоні. Просування панєвропейської політики у НСЄ – або за допомогою регіональних еліт як таких, або зовнішніх гравців – опирається на антиросійські настрої» [3, с. 281]. Отже, сама крихкість визначення регіону та проблеми його відносин із сильнішими сусідами зумовлює необхідність подальших наукових розвідок.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Вивчення політики Росії щодо країн НСЄ отримало більшу актуальність для нашої країни після 2013 року, разом з тим системне висвітлення інструментів російської політики, конкретизація окремих аспектів її діяльності, ще не знайшли свого адекватного втілення у науковій літературі, особливо в Україні. Тому в статті робиться спроба провести ревізію наукового доробка іноземних фахівців, виділити їх здобутки та прорахунки, окреслити подальші кроки у наукових розвідках вітчизняної політології.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз особливостей політики країн НСЄ та Росії щодо економіки як інструменту зовнішньої політики держав.

Росія у XXI ст. залишалася головним торгівельним партнером Молдови,

особливо із збуту винної продукції, й головним постачальником енергоносіїв (близько 98%). РФ не гребує користуватися даним станом речей, зокрема, вона неодноразово вводила ембарго на молдавське вино та деякі інші агропромислові продукти, аргументуючи свої дії невідповідністю санітарним нормам. У реальності такий економічний тиск можна розцінити як покарання за рух у європейському напрямку. У відповідь на зростаючу активність ЄС, Росія в 2005 р. заборонила ввіз молдавського м'яса, овочів і фруктів на сумнівних підставах. Слідом за цим у 2006 р. РФ встановила тверду заборону на вино, найбільший експорт Молдови, що було розглянуто як політичний жест, щоб покарати її за прозахідну схильність. У січні 2006 р. РФ скоротила поставки газу в Молдову протягом шістнадцяти днів, а потім пішли переговори про збільшення ціни на 100% у майбутніх поставках. Ще одна проблема була пов'язана з торгівлею. Росія на початку нової ери, як й раніше, становила одну третину всього експорту, й була найбільшим імпортером у Молдову. Це дало Кремлю величезний вплив, який адміністрація Путіна була готова використовувати для політичних цілей. Заборона ввозу молдавського вина у РФ вплинула на економіку. Вино є найбільш важливою галуззю країни, а майже його 80% входили до Росії. Лише невелику частину можна спрямувати на інші ринки. Збитки тільки за 2006 р. оцінювалися приблизно у 150 млн. \$ (4% ВВП). Того ж року були непрямі втрати у багатьох інших секторах економіки, які залежать від вина, таких як скло, упакування, банківська система й транспорт. Улітку 2007 р. більш 40 молдавських підприємств знову пройшли санітарно-епідеміологічну експертизу й поставки було відновлено. Але російське ембарго 2006 р. стало шоком для молдавської сторони й завдало важкого удару державній економіці. Експорт аграрних товарів у Росію знизився із 283,27 млн. дол. у 2005 р. до 81,7 млн. дол. у 2007 р.; втрати приватних виноробень оцінювалися приблизно у 180 млн. євро [3, с. 281].

Ще раз Росія здійснила подібний маневр у 2013 р. Він був сприйнятий як намагання перешкодити Молдові підписати Угоду про асоціацію з ЄС. Удар зм'якшила позиція ЄС, що «відкрив двері» для молдавської сільськогосподарської

продукції шляхом подвоєння квот на її експорт. 2 липня 2014 р. парламент Молдови ратифікував Угоду про асоціацію, підписану 27 червня у Брюсселі. Уже у липні 2014 р. перший віце-прем'єр РФ Ігор Шувалов пригрозив виключити Молдавію із зони вільної торгівлі СНД, що означало скасування режиму найбільшого сприяння, який установлює середньозважений тариф на поставки товарів розміром 7,8%. Слідом Мінекономрозвитку РФ підготувало урядову постанову, за якою Росія висловила намір в односторонньому порядку ввести мита на деякі види молдавської продукції (вино, м'ясо, зерно, цукор, фрукти). Усе це вказувало на те, що Кремль не мав наміру ослабити свою позицію щодо Придністров'я, а значить й Молдови, у майбутньому [4].

Водночас питання контролю над газотранспортною системою стало центральним у відносинах РФ та Молдови. Молдова була першою із країн СНД, що передала Газпрому право контролю над своєю трансмісійною мережею. 2006 рік став переломним роком у газовому питанні: зимою Молдові разом із Україною відключили постачу газу, а літом збільшили ціну за кубометр газу (м³) до 168 дол. До Молдови і раніше застосовувалися газові обмеження, однак вони були пов'язанні із високим боргом Молдови та ціновим питанням. У 2006 р. Росія своїми діями на повний голос заявила про несумісність західних прагнень й російської підтримки. Подібним тиском Росія намагалася зіштовхнути Молдову з обраного курсу на євроінтеграцію, залишивши її у «сірій», нейтральній щодо двох центрів сили зоні. Проте «гра м'язами» не тільки не відштовхнула, але й навпаки певною мірою запевнила Молдову у правильності європейського вибору, оскільки вкотре довела політичну ненадійність Росії як партнера. З 2009 р. проєвропейська влада Молдови вирішила перемістити відносини із Росією у більш прагматичну площину. Але «перезавантаження» не вдалося досягти. З точки зору Росії Молдові слід було б більше уваги приділяти СНД, оскільки тільки у рамках даної структури можливими вважалися продуктивні двосторонні відносини. Однак, керівництво Молдови й половина її населення пов'язують майбутнє своєї країни із ЄС, отже, сфера відносин Молдова – РФ постійно звужується, як й у випадку з Україною.

Щодо України, то вістря економічної політики РФ весь період до 2014 р.

була й залишалася газова проблема. З точки зору Кремля, після 2004-2005 рр. не було причин продовжувати субсидіювати інші колишні радянські економіки на суму в кілька мільярдів доларів на рік. До 1993 р. ціни, за якими Газпром постачав газ на Україну, були \$ 42 за 1000 м³, що вдвічі дешевше ніж доводилося платити західним клієнтам. У той же час, Газпром платив тільки маленький транзитний грошовий збір, в основному в натуральній формі [5, с. 151]. З початку 1990-х рр. Україна накопичувала борги й Газпром реагував на це порушенням постачань. Україна ж у відповідь брала газ із сховищ, у результаті чого знизилась поставка до Європи. Тоді у РФ стали обговорювати перехід на «європейські» ціни на поставки газу та плату за транзит. Для транзиту газу, а також для внутрішнього газопостачання, у період між 1994 і 2004 рр. між Росією та Україною був укладений ряд угод, які залишали місце для інтерпретацій/спекуляцій. У них не було балансу інтересів – як у випадку довгострокових договорів між Газпромом та його європейськими клієнтами, що пов'язувало ціну на газ з ціною на нафту. Крім того, відносини між різними договорами були неясними.

Продаж продуктів нижче ринкової ціни зазвичай створює політичну залежність. Таким чином, штучне заниження цін на енергоносії, а не підвищення цін до світового рівня, є справжньою енергетичною зброєю. По-друге, протягом 1990-х і початку 2000-х рр. схеми оплати між Україною та Росією за поставки російського газу були дуже сумнівними, що призвело до правдоподібних звинувачень у шахрайстві з обох сторін.

У середині 2000-х рр. Газпром готувався до великого стрибку вперед до капіталізації, й оголосив про лібералізацію свого ринку акцій; стара схема стала непридатною. Газпром встановив нову ціну для своїх українських клієнтів (160 \$ за 1000 м³) навесні 2005 р., але не оприлюднив цього. У січні 2006 р. Газпром в односторонньому порядку анулював договір з українською газовою компанією Нафтогаз України й запросив підвищити ціни на газ у п'ятикратному розмірі. Економічним ґрунтом для цього рішення було те, що у 2005 р. «європейська» ціна піднялася до 250 \$ за 1000 м³, отже, між ціною для ЄС та

для України поширилася прірва [6, с. 27]. Після того, як Україна відмовилася підписувати новий договір, Газпром припинив постачати газ через українську газову транспортну систему до Європи.

Треба нагадати, що експортні газопроводи з Росії до Західної Європи були побудовані у 1970-х - 1980-х рр. Всі вони проходили через Україну. Трубопроводи через Білорусь та Польщу були б коротші й дешевші у виробництві, але у той час рух «Солідарність» у Польщі спонукав Росію не використовувати цей маршрут. Лише у 1999 р. був побудований трубопровід Ямал через Білорусь та Польщу, а у 2003 р. – «Блакитний Потік» морського трубопроводу по дну Чорного моря до Туреччини. Очікуваним було розширення Ямал-Європа, «Блакитного Потоку» та трубопроводів Балтійського моря («Північний Потік»). Це відкрило альтернативи транзиту через Україну. Однак, до 2014 р. близько 70% експорту російського газу в Західну Європу йшло через українську трубопровідну мережу; потужність української газотранспортної системи складала 141 млрд. м3 [6, с. 34].

На думку Тараса Кузьо, основна помилка Газпрому 2006 р. полягала у тому, що їх переговарники втратили неймовірну кількість часу влітку і восени 2005 р., та зазнали невдачі у досягненні будь-якого прогресу в переговорах з українцями, які вдалися до тактики зволікання. Тому, «розуміючи, що українці перехитрили Газпром, Кремль наказав газовій компанії переходити від переговорів до диктату з підвищенням цін більше ніж на 300% і неухильними часовими рамками» [6, с. 31].

Все це вірно, але так звану «газову війну» 2006 р. слід розглядати у контексті використання газової зброї РФ протягом всього посткомуністичного періоду. Багато інших західних спостерігачів вважають, що Росія використовує експорт енергоресурсів безпосередньо у політичних цілях. Вони посилаються на велику кількість «інцидентів», таких як скорочення поставок енергоносіїв або викуп енергетичної інфраструктури у транзитних країнах російськими компаніями. Р. Гуц також відмітив, що потрібно бути обережнішими при інтерпретації цих дій виключно як політично мотивованих, тому що комерційні

мотиви також можуть мати місце [5, с. 157]. Російські підприємства змушені працювати на умовах світового ринку. Вони повинні переслідувати цілі досягнення максимального прибутку і контролю ринку. Вони повинні вимагати ринкових цін й розширення свого капіталу на закордонні ринки. Цих принципів повинні дотримуватися і приватні, і частково державні компанії. Газпром прагне привести ціни на газ в країнах СНД у відповідність з «європейськими» цінами.

Цей крок означає по суті скасування особливих відносин між Росією та країнами СНД, основою яких весь період були пільгові ціни на енергоносії, насамперед на газ. Оскільки енергоспоживання у таких країнах, як Україна та Білорусь відрізняється надмірним використанням газу, цей крок також викликає дуже серйозні проблеми для галузей промисловості, комунального та міського господарства, й приватних господарств. Тобто у кожному випадку слід розглядати обидва його компоненти.

Газові спори між транзитними країнами та Росією вже неодноразово приводили до порушень газового транзиту: у 1993 та 1995 рр. через Україну, у 2003, 2004, 2007 рр. через Білорусь, та у 1999 р. через Молдову.

Українці зіткнулися із раптовою і гострою кризою: росіяни у день нового 2006 року припинили постачання в Україну, продовжуючи качати газ через Україну до своїх клієнтів у Західній та Центральній Європі. Росія знала, що Україні доведеться відкачувати частину транзитного газу, щоб вберегти себе у середині зими. Вони розраховували, що Київ «вкраде» газ, який йшов до ЄС й європейці розсердяться на Україну. Насправді європейці виявилися досить м'якими щодо України й звинуватили росіян у використанні енергопостачання як зброї. Відключення крану 1 січня 2006 р. у прямому ефірі телебачення Росії було просто демонстрацією сили. Навіть російські дипломати визнали через деякий час, що російські методи були незграбні та викликали величезну хвилю протестів, змішаних з тривогою, у західній громадській думці.

Новорічна криза закінчилася через чотири дні, коли Газпром і Нафтогаз України досягли досить складної й не повністю прозорої угоди. Угодою було

встановлено нові ціни на газ, майже у два рази вищі за попередні, але у два рази нижче, ніж перші цифри Газпрому. Газпром повинен був тепер платити транзитне мито у грошовій формі. Російсько-українські компанії Євротрансгаз і Росукренерго, що були утворені у 2002 і 2004 роках відповідно, були визнані тіншовими посередниками.

Акціонерами Росукренерго були на 50% Газпром, й на 50% два неназваних «безликих» українських громадянина. Потребувалось кілька місяців журналістських розслідувань, щоб виявити Дмитра Фірташа як головного українського акціонера. Путін заявив, що на цій формулі наполягали українці [7]. Отже, український енергетичний сектор залишився найбільш непрозорим сектором економіки. Росукренерго – компанія, зареєстрована в Швейцарії, була зобов'язана посередничати у змішуванні туркменського газу за ціною 50-60 \$ м3 з російським газом по 230 \$, що зробило середньою ціною 80-95 \$. У 2007 р. Газпром захотів 230 \$ за 1000 м3. У жовтні 2006 р. обидві сторони домовилися про ціну у 130 \$ на 2007 р. [5, с. 161]. Західні спостерігачі пов'язали цю «перемогу» з передбачуваними поступками прем'єр-міністра Віктора Януковича у контексті українського потенційного членства в НАТО.

У лютому 2006 р. Росукренерго та державна нафтогазова компанія Нафтогаз України створили спільне підприємство «Укргазенерго», що перейняв роздроблений газовий бізнес в Україні. Будучи прем'єр-міністром, Юлія Тимошенко вимагала скасування проміжної торгівлі газом на користь прямим комерційним відносинам між Нафтогазом України та Газпромом. З одного боку, вирішення газової кризи включало непрозорі схеми попереднього періоду і завдяки цьому стало очевидно, що обіцяні реформи в енергетичному секторі України не були здійснені. Обіцянка дешевого за ринковими стандартами російського газу переважила українські стратегічні потреби врівноваження її енергетичної залежності від Росії шляхом модернізації та диверсифікації джерел енергії. З іншого боку, газова криза 2006 р. мала великі наслідки в Європі й поставила на порядок денний у ЄС і НАТО питання енергетичної безпеки [8, с. 173].

Газпром виграв у матеріальному плані. За перші чотири місяці 2006 р. він отримав 100 млрд. дол. й став третьою за величиною компанією світу [6, с. 42]. Однак, РФ у кінцевому рахунку сильно програла. Москва, яка раніше рекламувала свою надійність як постачальника енергоресурсів, зіткнулася зі шквалом критики з боку США та Європи, якої вона не зазнавала з брежнєвських часів. Російське головування у великій вісімці, яке формально розпочалося у день української газової кризи, замість того, щоб увінчати успіх президента Путіна, перетворилося на привід поставити Росію на лаву підсудних як грубого міжнародного злочинця. Що стосується України, насправді це був акт звільнення України від «газової голки» Росії. З тих пір Київ боргував Росії за споживаний газ гроші, але більше нічого.

Підвищення ціни на газ стало основним, але не єдиним подразником у взаєминах Москви і Києва. В очах Кремля головна стратегічна цінність України – це газова транзитна система з Росії до європейських країн. Вже починаючи з 2002 р., коли Україна підписала попередній документ про наміри організувати російсько-український консорціум з транспортування газу, російська політика стала шукати можливості щодо встановлення контролю над цією системою. У 2003 р. Німеччина висловила свій намір приєднатися до консорціуму. У той час завдяки силі політичної опозиції ймовірність схвалення такої угоди Верховною Радою було мінімальною. У жовтні 2006 р., однак, знову було піднято питання про газовий консорціум. Відповідно до заяв прес-служби українського президента, президент Віктор Ющенко обговорював це питання по телефону з канцлером Німеччини Ангелою Меркель під час візиту Путіна до Німеччини. Газпром зосередив тиск на Україну, маючи на меті продаж половини акцій її газопровідної мережі на користь Росії. Вирішення цього питання пізніше припало на уряд Януковича.

Газова криза 2006 р. відбулася менш ніж за три місяці до парламентських виборів в Україні. На відміну від 2004 р., Кремль зайняв стриману позицію. Він сподівався на хороший результат Партії Регіонів, але утримався від занадто сильного внутрішнього впливу. У наступні місяці після парламентських

виборів березня 2006 р., Росія допомогла підняти питання щодо НАТО в Україні. Наталія Вітренко запустила небезпечну антинатовську кампанію, часто з'являючись на російських телеканалах. Віктор Янукович всіма силами актуалізував питання про статус російської мови на сході та півдні. Врешті решт революційна коаліція розпалася й у серпні 2006 р. Янукович став прем'єр-міністром й одразу проголосив, що Україна не готова до Плану дій з членства в НАТО. Таким чином, був підготовлений ґрунт для візиту Путіна в Україну до кінця 2006 р., його першої офіційної поїздки туди з часів фіаско 2004 р. [9, с. 202]. Україна підписала нову угоду з Росією, зменшуючи ціну на газ на 130 \$ за 1000 м³ (порівняно до 230 \$ для ЄС, Грузії та Азербайджану). Це говорило про те, що Україна і Росія приступили до послідовної гри, в якій Росія тримала Україну на низькій ціні на газ, очікуючи від України компенсацій. Уряд Януковича повернувся до політики, що нагадувала Кучму, який намагався «доїти двох корів» одночасно (Росію та Захід) [10, с. 229]. Москва почала працювати над шляхами економічного зближення України з Росією. Навіть при тому, що ЄЕП виглядав непривабливо, він був зручним прикриттям для економічної експансії Росії в Україну і розвитку спільної інфраструктури, що мало забезпечити необхідний зв'язок між двома країнами [11, с. 13]. До 2013 р. здавалося, що зусилля Кремля увінчаються успіхом, але Євромайдан та війна на Сході остаточно зруйнували вірогідність подібних сподівань. Україна була втрачена для Кремля й втрачена на далеку перспективу.

Щодо Білорусі, то ще до того, як у Росії й Білорусі вибухнула енергетична криза взимку 2006-2007 р. було ясно, що дешеві ціни на енергоносії були абсолютно необхідними для підтримки сучасної білоруської моделі. Всі нульові роки Білорусь активно субсидювалася Росією. Мінськ заробляв близько 6,5 млрд. \$ на рік за рахунок дешевих енергетичних поставок і реекспорту нафтопродуктів [12].

Політика Росії щодо Мінську постійно мінялася. Коли Путін прийшов до влади у 1999 р., було очевидно, що новий президент Росії не буде продовжувати політику колишнього лідера Бориса Єльцина. Це була погана

новина для Лукашенко, оскільки економічні труднощі ельцинської Росії давали підставу Лукашенко сподіватися на політичну кар'єру навіть за межами Білорусі. До кінця 2006 р. Білорусь одержувала значні доходи від реекспорту нафтопродуктів з Росії сирої нафти (89% у країни за межами СНД, в основному в ЄС) і видобутку калійних солей на її території, одержуючи близько 4 мільярдів дол. щорічного доходу [12].

Але переорієнтація Росії на національні інтереси стала викликом для Білорусі й самого Олександра Лукашенка. Путін заявив про припинення основних субсидій для білоруської економіки 9 травня 2006 р., тобто через десять років російсько-білоруського союзу. Економічні основи «Договору про створення Союзної держави», який Росія й Білорусь підписали 8 грудня 1999 р., були зняті з порядку денного [12].

Після вето Лукашенко із приводу проекту загальної валютно-фінансової системи (2003), Росія розпустила Митний союз. Росія оголосила, що з 1 лютого 2007 р. має намір увести близько 6 млрд. дол. річних імпорتنих мит на білоруські товари. Транспортування цукру, м'яса й молочних продуктів, телевізорів та меблів зазнало більше всього збитків, тому що Білорусь продає їх фактично тільки на ринку Росії й виробництво залежить від дешевої енергії й безмитного експорту. З початку 2007 р. білоруський цукор більше не продавався в Росії, тому що Білорусь відмовилася платити додаткове мито. Тому половина білоруського експорту була переорієнтована на країни за межами СНД, насамперед ЄС. Росію це не влаштовувало й в неї були інструменти впливу на такого роду ситуацію. Білорусь мала пам'ятати про російський закон «Про спеціальні економічні заходи» від 30 грудня 2006 р., який дозволяє змінювати митний режим та вводити економічні санкції, що накладає РФ на окремі держави або організації [12].

Зовнішньоекономічний тиск, однак, міг привести у Білорусі до непередбачуваної реакції. Якби у Мінську зажадали фінансової компенсації від Росії за розміщення військових баз у Білорусі (які російська армія використовує безкоштовно), то це було б однобічним виходом з Угоди про спільне

використання об'єктів військової інфраструктури 1998 р. й остаточним фіаско процесу створення «Єдиної держави Росії й Білорусі».

2006 став роком визначення нової енергетичної доктрини РФ й по суті нової стратегії щодо пострадянського простору. З 1980-х рр. Газпром будував північний експортний трубопровід задля поширення газових джерел на півострові Ямал. Він проходить паралельно існуючого «Північного сьйва» через Білорусь, далі – через Польщу та Німеччину. Партнерами Газпрому були Белтрансгаз, Європолгаз та німецький концерн BASF AG. Трубопроводи у Білорусі та польські сегменти належать Газпрому, а земля віддана йому в оренду на тривалий час. Спочатку проектувалися два трубопроводи, кожен з річною потужністю 33 млрд. куб. м. Одна труба була завершена, а завершення будівництва компресорних станцій було відкладено. Будівництво другої труби теж було відкладено на користь трубопроводу Балтійського моря [13]. Для Білорусі це був тривожний дзвіночок.

У 1993 р. Газпром вперше запропонував орендувати активи Белтрансгазу в обмін на гарантії поставок, але білоруський парламент був неготовий підписати згоду. В наступні роки борги накопичувалися далі, але Газпром утримувався від тиску на Білорусь, тому що у 1994 р. Росія та Білорусь домовилися про валютний союз і вільне розгортання російських військ. Тільки у 1997 р. Газпром збільшив тиск на Білорусь, оскільки вона була змушена сплатити прострочені податки. У 1997-1998 рр. Газпром знизив поставки газу в Білорусь і вимагав оплати готівкою замість бартеру. У 1998 р. приватні газові компанії ІТЕРА і Transnafta почали поставки газу в Білорусь. З 1999 р. Білорусь повинна була платити таку ж саму низьку ціну за газ, як на внутрішньому ринку Росії, що означало зменшення ціни з 40 \$ до 30 \$ за 1000 м³. Коли газопровід Ямал розпочав свою діяльність у 1999 р., позиція президента Білорусі Лукашенка на переговорах була посилена. У 2002 р. новий голова Газпрому Алексій Міллер знову спробував отримати 50-відсоткову частку у ВАТ Белтрансгаз в обмін на гарантії поставок. Остаточне врегулювання не було

досягнуто, тому що обидві сторони не змогли домовитися про вартість Белтрансазу. Лукашенко зажадав 5 млрд. \$, у той час як Газпром пропонував вартість тільки 600 млн. \$. У 2003 р. розбіжності посилились, а у 2004 р. Газпром зажадав 50 \$ за 1000 м³, що Білорусь відхилила [14]. 18 лютого 2004 р., Газпром припинив поставки у Білорусь повністю. Тоді Белтрансаз перекачав газ, призначений для транзиту у Західну Європу. Хоча Газпром відновив постачання наступного дня, перший зрив транзиту газу з Росії викликав занепокоєння в Європі, особливо у Польщі, яка була відключена від поставок протягом двох діб.

Зусилля Газпрому отримати свою частку в газотранспортній системі Білорусі не увінчалися успіхом до початку 2006 р. Після того, як Газпром дав зрозуміти, що більше не буде субсидувати Білорусь, та попросив ціну в 200 \$ за 1000 м³, Лукашенко зустрівся з Путіним та поступився Газпрому 50% Белтрансазу, в обмін на що Белтрансаз прийняв участь у дослідженні особливих газових сфер Росії. 31 грудня 2006 р. Газпром і Білорусь підписали новий газовий контракт на 2007-2011 рр. Білорусь у 2007 р. мала платити 100 \$ за 1000 м³, що було на 114% більше порівняно з попереднім часом. У період 2007-2011 рр. ціна на російський газ мала поступово зростати, досягаючи «європейського» рівню у 2011 р. Угода також передбачала, що Газпром купуватиме 50% Белтрансазу за 2,5 млрд. \$. Тож, Білорусь мала одержати відносно дешевий російський газ порівняно з цінами для інших держав СНД (Україні в 2007 р. пропонували платити 130 \$ за 1000 м³, Молдові – 170, Грузії – 235) [14]. З іншого боку, Газпром як ніколи наблизився до своєї мети – управління білоруською газотранспортною системою. Газпром вирішив, що у 2007 р. поставки газу в Білорусь будуть зроблені за ринковими цінами. Схожі оголошення були зроблені щодо Молдови, Литви й України. В 2007 р. Україна платила 130 \$ за 1000 м³, а Грузія платила 260 \$.

Ми маємо це розглядати як початок кінця русько-білоруської союзної держави. Підвищення цін на газ до рівня 200 \$, як це було запропоновано Газпромом Росії на початку переговорів, викликало б кінець відносин, як

заявив президент Лукашенко. Енергетичний конфлікт показав, що союзи Москви визначаються наразі не стільки ідеологічними міркуваннями, скільки ринковими інтересами, особливо коли ціни на нафту йдуть вниз, а сусідні держави починають захищати власні інтереси. Відносини між Москвою й Мінськом представляли із себе обговорення питань конфедерації, розміщення російських військ і зброї в Білорусі, з одного боку, й кризу з іншого. Важливо відзначити, що погіршення відносин мало місце як в особистому контексті, так і в економічній сфері. Збільшення цін на російський газ спустошило білоруський державний бюджет. Підприємства мали справлятися з п'ятдесятивідсотковим збільшенням цін на енергоносії, що робило збитковими великі й енергоємні підприємства. На думку Росії, пострадянські лідери діють всупереч інтересам Росії, чому ж вона й далі має бути такою «доброю»?

У білоруському випадку це привело до налагодження контактів з Венесуелою, Кубою, Сирією, Іраном, Південною Африкою і Китаєм. Під час саміту СНД у грудні 2006 р. в Мінську, президенти України, Азербайджану й Білорусі вирішили створити цільову енергетичну групу, яка буде оцінювати перспективи й витрати по спільних енергетичних проектах щодо будівництва трубопроводів з Баку через Україну й Білорусь в країни ЄС. На початку 2006 р. нова зовнішньополітична стратегія, спроектована Міністерством закордонних справ, визначила, хто став новими стратегічними партнерами й союзниками Білорусі. У новій зовнішній політиці Лукашенко були розглянуті напрямки: країни Карибського басейну, Венесуела, Південна Африка, Перська затока, Іран, Північна Корея, Малайзія й В'єтнам. «Ми будемо інвестувати в розробку нафти у Венесуелі, продавати її на світовому ринку, і платити нашому братові Росії». Для РФ Білорусь стала чужою країною. У якості заходу проти контрабанди транспортних засобів, білоруська сторона почала контролювати перетинання громадянами Росії загальної границі. Тимчасово завезені транспортні засоби повинні були бути зареєстровані й оподатковані. У якості прикордонного режиму, таким чином, вступила у фазу нормалізація, символічні наслідки якої, однак, мали додаткове відчуження [15, с. 75].

Конфлікт навколо поставок російського газу в Білорусь був тимчасово вирішений 31 грудня 2006 р. Цього разу Кремль уник провокацій повномасштабної газової кризи. Хоча компромісу за ціною 100 \$ за тисячу м³ (самою низькою в пострадянському просторі) виявилось недостатньо для білоруської економіки. За словами тодішнього прем'єр-міністра Білорусі Сергія Сідорського, підвищення ціни на газ означає закриття близько чверті бізнесу країни. Єдиним поясненням є контроль транзитних трубопроводів. Газпром готовий заплатити 2,5 млрд. \$ за половину акцій білоруського державного Белтрансгаза, загальна вартість якого була оцінена роком раніше в суму близько 800 млн. \$ [14].

У Білорусі у споживанні енергії переважає газ, тому що країна не володіє енергетичними ресурсами за винятком торфу та гідроенергетики. Нафта ввозиться у великому масштабі, у першу чергу для переробки і прибуткового експорту нафтопродуктів. 95% виробництва електроенергії засновано на газі, 99% якого треба імпортувати. Річний обсяг імпорту газу значно перевищує відповідний коефіцієнт України. Газпром поставляє газ компанії Белтрансгаз, який продає його комунальному підприємству Белтопгаз. До 2006 р. річний імпорт газу становив лише 1 млрд. \$, тому що білоруська сторона отримувала вигоду від низьких цін на газ на внутрішньому російському ринку [15, с. 72]. Як ціна на газ значно зросла, результатом був дефіцит енергетичного торгового балансу.

Збільшення спалювання сирової нафти і торфу, так само як використання поновлюваних енергетичних джерел, використовується як альтернатива газу як головного джерела виробництва електроенергії в Білорусі. Крім того, могла б бути імпортована додаткова електроенергія, якщо б Україна розширила свій ядерний потенціал. Білорусь оголосила про намір будувати атомну станцію, однак, високі витрати і залежність Білорусі від Росії, де треба переробляти паливні стрижні, перешкоджають цьому плану.

До газової проблеми слід додати загострення нафтової проблеми. 8 грудня 2006 р. уряд Росії прийняв рішення ввести мито на експорт у розмірі 180 \$ за

тонну неочищеної нафти в Білорусь. Пізно ввечері 7 січня 2007 р. державна Транснефть Росії зупинила транспортування нафти через трубопровід «Дружба» у Білорусь й країни ЄС на тій підставі, що Білорусь пропускає нафту невідповідно значенню транзитного мита. Білорусь ввела тариф для проходу неочищеної нафти для Західної Європи 45 \$ за тонну для заповнення дефіциту у білоруському бюджеті. У той же день Мінськ запропонував компроміс: відмовитися від транзитних зборів, якщо Росія відкличе свої експортні мита на нафту. На засіданні уряду 9 січня 2007 р. Путін виразився прямолинійно: більше не буде ніяких подарунків у знак дружби до сусідніх держав, особливо, коли одержувачі відмовляються додержуватися курсу інтеграції на умовах Росії. Для російського електорату вирішальним питанням є консолідація власного бюджету Росії. Під час кризи в Україні 2005 р. Путін навіть був готовий ризикувати репутацією Росії на Заході як надійний постачальник енергії.

У 2007 р. Білорусь пережила значні фінансові втрати у зв'язку з падінням доходів від нафтопереробки й реекспорту в країни ЄС. Державний бюджет втратив близько 4 млрд. \$. У Белнефтехим зайнятість 125 000 людей безпосередньо залежить від транспортування нафти через нафтопровід «Дружба». В РФ це зрозуміли й був досягнутий компроміс 13 січня 2007 р., відповідно до якого Білорусь мала платити Росії експортні мита у розмірі 53 \$ за тонну нафти [15, с. 73].

Однак, Лукашенко більше не міг розраховувати на безумовну підтримку Росії, особливо враховуючи, що він сам поставив під сумнів безпеку партнерства між двома країнами. Москва зайнялася розробкою сценаріїв для запобігання впливу Заходу «після Лукашенко». До того ж Кремль бачить нагальну потребу більш інтенсивно думати про те, як потрібно направити поставки енергоносіїв, щоб обійти Білорусь, як і Україну.

Висновки. Росія використовує експорт енергоресурсів у політичних цілях. Про це свідчить велика кількість інцидентів, таких як скорочення поставок енергоносіїв або викуп енергетичної інфраструктури у транзитних країнах російськими компаніями. Газпром прагне привести ціни на газ в країнах СНД у

відповідність з «європейськими» цінами. Цей крок означає скасування особливих відносин між Росією і країнами СНД, основою яких є пільгові ціни на енергоносії, насамперед на газ. Нова енергетична зовнішня політика Росії була обумовлена комплексом економічних і політичних інтересів, у тому числі підвищенням цін на газ усередині країни, труднощами Газпрому у виконанні контрактів на поставку газу, критеріями для вступу у Всесвітню торговельну організацію в 2007 р. (яка виключає політику на користь сусідів).

Переговори з енергетики між Росією й Білоруссю є символом остаточного розпаду пострадянського «Радянського Союзу». Політичні й економічні відносини між двома східними слов'янськими народами стали майже такими як будь-які інші міждержавні відносини. Ядром Союзної держави, створеної угодою від 1996 р., підписаної Єльциним і Лукашенко, була дешева енергія. З 1 січня 2007 р. цей символ привілейованого сусідства припинив своє існування. Білорусь отримала сильний поштовх для того, щоб зробити вибір: почати шлях або до справжньої незалежності, або ж до повної інтеграції у Росію. Росія фактично звільнила свого останнього заідеологізованого союзника. Мрія Москви про державотворення на пострадянському просторі не є привабливою навіть для її найближчих сусідів. Поява Росії як енергетичної держави, що виходить із національних інтересів є заключним етапом у розпаді радянської імперії. Підвищуючи ціну на газ, накладаючи експортні мита на поставки російської нафти, обмежуючи безмитне ввезення товарів у Росію, росіяни завершили еру «братніх» держав. Скоріше пізно, аніж рано, але наостанок ця ідея втратила свою принадність навіть для білоруського авторитарного лідера.

Список використаних джерел

1. Astrov V. Belarus, Ukraine and Moldova: Economic Developments and Integration Prospects / Vasily Astrov, Peter Havlik // The New Eastern Europe: Ukraine, Belarus, Moldova / Ed. D. Hamilton, G. Mangott. – Wash. - Vienna: Center

for Transatlantic Relations/Austrian Institute for International Affairs, 2007. - P. 127-148.

2. Встреча министров иностранных дел стран Содружества в Москве (23 августа 2005 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.vesti.ru/doc.html?id=117321&tid=29948

3. Mangott G. Deconstructing a Region / Gerhard Mangott // The New Eastern Europe: Ukraine, Belarus, Moldova / Ed. D. Hamilton, G. Mangott. - Washington: Centre for Transatlantic Relations, 2007. - P. 261-286.

4. Приднестровский формат «5+2» устарел, поэтому его стоило бы заменить [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://censor.net.ua/n330846>

5. Gutz R. Ukraine and Belarus: Their Energy Dependence on Russia and their Roles as Transit Countries / Roland Gutz // The New Eastern Europe: Ukraine, Belarus, Moldova / Ed. D. Hamilton, G. Mangott. – Washington, 2007. – P. 149-170.

6. Kuzio T. Prospects for the Political and Economic Development of Ukraine / Taras Kuzio // T Korosteleva J. «Feeling European»: The view from Belarus, Russia and Ukraine / J. Korosteleva, S. White // Contemporary Politics. – 2006. – Vol. 12, N 2. – P. 193-205.

7. Путин В. Россия сосредотачивается: вызовы, на которые мы должны ответить / В. Путин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://izvestia.ru/news/511884>

8. Kovalova E. Ukraine and Its Neighbors. Ukraine's Role in Changing Europe / // The New Eastern Europe: Ukraine, Belarus, Moldova / Ed. D. Hamilton, G. Mangott. – Washington, 2007. – P. 171-194.

9. Korosteleva J. «Feeling European»: The view from Belarus, Russia and Ukraine / J. Korosteleva, S. White // Contemporary Politics. – 2006. – Vol. 12, N 2. – P. 193-205.

10. Emerson M. Ukraine and the European Union / Michael Emerson // The New Eastern Europe: Ukraine, Belarus, Moldova / Ed. D. Hamilton, G. Mangott. – Washington, 2007. – P. 215-238.

11. Ukraine-Russia: From Crisis to Effective Cooperation. Analytical Report of the Razumkov Centre // National Security and Defence Journal [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.razumkov.org.ua/...journal/NSD_133-134_eng_1.pdf

12. Белоруссия восстановила таможенный контроль на границе с Россией [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://top.rbc.ru/politics/08/12/2014/5485a049cbb20f2027956990>

13. «Северный поток» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.gazprom.ru/projects/nord-stream/

14. ОАО «Газпром трансгаз Беларусь» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://transgaz-info.ru/gazprom-transgaz-belarus>

15. Lindner R. Neighborhood in Flux: EU-Belarus-Russia. Prospects for the European Union's Belarus Policy / Rainer Lindner // The New Eastern Europe: Ukraine, Belarus, Moldova / Ed. D. Hamilton, G. Mangott. – Washington, 2007. – P. 55-76.